1. Inimõiguste ajalugu

Inimõigused on üks poliitilise teooria kameeleone − termin, mille värving muutub sõltuvalt vaatleja asukohast. See mõiste, nagu ka tema sugulased vabadus, demokraatia ja õiglus, võib paista kaugelt vaadates iseenesestmõistetavana, ent lähemalt vaadates muutuvad selle piirjooned ähmasemaks, mitte teravamaks.

Inimõiguste ajalugu on nüüdseks uuritud mõnikümmend aastat, ent siingi on konsensust vähe. Kõige lähemale üksmeelele on jõutud uurimisobjekti defineerimisel: suur osa uurijaid mõistab inimõiguste all „õigusi, mis on indiviididel puhtalt sellepärast, et nad on osa inimliigist. Need on õigused, mis on võrdselt kõigil, hoolimata inimeste soost, rassist, rahvusest ja majanduslikust taustast. Oma sisult on need universaalsed“.1 Või siis kokkuvõetult: inimõigused „peavad olema loomuomased, võrdsed ja üldkehtivad“.2 Inimõigused eristuvad seega õigusnormidest, mis on kehtinud maailmas suurema osa kirjapandud ajaloost, olgu selleks feodaalsed õigused, mille aluseks on seisuslik kuuluvus ning mis pole ei loomuomased (tegemist on lepinguliste suhetega) ega ka võrdsed (kuna neid ei ole kõigil inimestel nende päritolust hoolimata), või kodanikuõigused, mille aluseks on indiviidi kuulumine mingisse riiklikku kogukonda (ja mis seetõttu pole universaalsed). Suur osa uurijaid on nõus ka sellega, et inimõiguste ajaloos peaks hoidma tähelepanu all teist maailmasõda ja 1948. aastal vastuvõetud inimõiguste ülddeklaratsiooni, milles inimõigused sõnastati esimest korda ühemõtteliselt riigisuveräänsust ületavate põhimõtetena. Sellega ajaloolaste üksmeel ka piirdub.

Ajaloonähtuste uurimisel on heaks tavaks piiritleda uuritav nähtus mingi ajalise raamiga, sõnastada, milliseid organisatsioone, liikumisi ja tegutsejaid vaadeldakse, ning asetada uuritav nähtus seda seletavasse konteksti. Inimõiguste ajaloo uurijad vaidlevad kõigi kolme küsimuse üle. Võtkem näiteks ajaline raamistik. Kas 1948. aastat võib lugeda inimõiguste sünnihetkeks? On uurijaid, kes tahaksid nihutada seda punkti kaugemale minevikku. Nii Ameerika revolutsionäärid 1776. aastal kui ka Prantsuse revolutsionäärid 1789. aastal asetasid inimeseks olemise õiguste allikaks, pannes sellega aluse õiguste vähemalt *potentsiaalselt* universaalsele käsitlemisele. „Me peame iseenesestmõistetavaks tõde, et kõik inimesed on loodud võrdsena, et Looja on neile andnud teatud võõrandamatud õigused, mille seas on õigus elule,

vabadusele ning õnne poole püüdlemisele.“[3] Nendes Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooni sissejuhatavates sõnades on osa uurijaid näinud inimõiguste mõiste üht allikat.

Inimõiguste alguspunkti on otsitud ka kaugemalt, Johann Calvini õpetustest Antiik-Kreeka filosoofiani ja Hammurapi seadusteni välja. Teised ajaloolased on kutsunud üles hoiduma jällegi 1948. aasta deklaratsiooni ületähtsustamisest. „[Inimõiguste mõiste] ei haaranud sel hetkel, kui 1948. aasta ülddeklaratsiooni üle läbi räägiti, avalikkust ja maailma mitte ligilähedaseltki sellise kirega, nagu ta tegi seda aastakümneid hiljem,“ väidab õigusajaloolane Samuel Moyn.[4] Moyni hinnangul saab inimõiguste ajastust rääkida alles alates 1970-ndatest, kui inimõigused leidsid oma koha sotsialismi, dekolonisatsiooni ja heaoluriigi-liberalismi asemel revolutsioonidest väsinud maailma „viimase utoopiana“. Stefan Ludwig-Hoffmann pakub alguspunktiks hoopis 1990-ndaid, kui inimõiguste mõiste väärtus kasvas, kuna see võimaldas seletada külma sõja lõppu ja idabloki ootamatut lagunemist.[5] Hammurapi seadustest külma sõja lõpuni on ligi 4000 aastat. Periodiseeringute ulatus on tõepoolest lai.

Ajalise piiritlemise kõrval on ajaloolased debateerinud ka sisulise piiritlemise üle. Millised nähtused ja sotsiaalsed liikumised tuleks inimõigusluse hulka arvata? Kuna inimõiguste ajalugu on pikalt kirjutanud juristid, on tähelepanu keskendunud suuresti rahvusvahelise õiguse ja mitmete riigiinstitutsioonide ajaloole.[6] See on aga toonud kaasa süüdistused liigses eurotsentrismis ja paljude ühiskondlike liikumiste tänamatus kõrvalejätmises.[7] Selleks et niisugused asutused nagu ÜRO või hilisemal perioodil näiteks Euroopa Inimõiguste Kohus teatud küsimusi üldse arutada võtaksid ja neid inimõigustega seotuna tunnistaksid, on olnud vaja tugevat survet rohujuuretasandilt. Kui õigusajaloolased näevad kohtuid ja institutsioone sageli inimõigustealase innovatsiooni allikana, siis sotsiaalajaloolased hindavad neid rohkem pikkade poliitiliste võitluste tulemuste ratifitseerijana. Kohtupraktika on nende silmis tagajärg, mitte põhjus. Aktivistidele keskendumine aitab meil näiteks näha, kuidas Ladina-Ameerika ja sotsialismimaade feministid aitasid rõhutada naiste õiguste olulisust inimõiguste raamistuses või kuidas patsientide õiguste kaitsjad on aidanud laiendada inimõiguste raamistust HIV-i/AIDS-i jt haigustega seotud debattidesse.[8]

Viimaseks ja võimalik, et kõige tulisemaks vaidluspunktiks on osutunud inimõiguste kui ajaloolise nähtuse kujunemisloo seletamine ja analüüsimine. Miks kerkisid inimõigused utoopilise nägemusena esile just sel hetkel, teise maailmasõja lõpus?

Millised poliitilised jõud nägid inimõiguste raamistuses võimalust enesekehtestamiseks ja millised rühmitused nägid neid kui segavat või isegi kahjulikku suunda poliitika seadmisel? Kuidas on inimõiguste tähendus aja jooksul muutunud ja millised tegurid on neid muutusi kujundanud? Siin võib eristada kaht koolkonda: idealiste ja kriitilisi ajaloolasi, või kui kasutada viimaste eelistatud terminoloogiat, siis *kirikuajaloolasi* ja *realiste*.

Idealistide jaoks on inimõiguste ajalugu olnud võitlus täitmata lubaduse sisustamise pärast. Nemad näevad inimõiguste arengut evolutsioonilisena ja rõhutavad selles protsessis ideede rolli. See lugu on enam-vähem järgmine: 1776. ja 1789. aasta revolutsioonidest alates on inimõiguste alustekstide universaalsus olnud vastuolus reaalse ebavõrdsusega. Ameerika revolutsionäärid kuulutasid, et „kõik inimesed on loodud võrdsena“, ent orjandus jäi Ühendriikide keskseks institutsiooniks veel peaaegu sajandiks. Prantsusmaa inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon kuulutas, et „inimesed sünnivad vabadena ja ühesuguste õigustega ning sellisteks nad ka jäävad“, aga teksti loonud revolutsionäärid välistasid eri aegadel neid õigusi omavate inimeste hulgast orjad, naised, noored, välismaalased, protestandid, juudid ja eraomandita mehed. Inimõiguste edasine kujunemine on idealistide hinnangul nende kaitseta jäetud gruppide võitlus neile lubatud õiguste eest, peaaegu hegellik nägemus sellest, kuidas inimõiguste idee aeglaselt, ent järjepidevalt liigub realiseerumise poole.[9]

Kriitilise lähenemise pooldajad rõhutavad baastekstide endi mitmetimõistetavust, ideede tähenduse ja mõjukuse sõltumist ajaloolisest kontekstist ja võimusuhetest ning katkestuste ja unustusse vajumise rolli inimõiguste mõisteajaloos. Küsimustele „Keda lugeda inimeseks?“ või „Kuidas mõtestada õigust eraomandi puutumatusele ja kõigi inimeste õigust vabadusele maailmas, kus osa inimesi on eraomandi staatuses?“ ei ole ilmselgeid vastuseid, kindlasti ei leia neid traditsiooni alustekstidest. Vastupidi, arutelusid nende alustekstide tähenduse üle tuleb vaadelda vastava ajastu kontekstis.

Ühte tüviteksti võib mõista radikaalselt erinevalt, sõltuvalt ajast ja kohast – nii nagu piiblistki võib ühel hetkel lugeda välja nii õigustusi marginaliseeritud inimrühmade tagakiusamisele (nagu näiteks Hispaania inkvisitsiooni ajal) kui ka vaeste ja tõrjutute nimel revolutsioonide korraldamisele (nagu Ladina-Ameerika vabastusteoloogia puhul). Samuti on keeruline näha inimõiguste arengu vedajana peamiselt rõhutud gruppe, arvestades et sageli on inimõigusi kilbile seadnud palju pragmaatilisemate huvidega suurriigid, olgu siis tegemist 19. sajandil orjandusvastase võitluse sildi all

oma merevõimu kehtestanud Suurbritanniaga, teise maailmasõja järel inimõiguste diskursuses rahvaste enesemääramise põhimõttele alternatiivi näinud Euroopa impeeriumidega või 21. sajandi alguses nn humanitaarse interventsiooni sildi all sõjalisi operatsioone teinud Ameerika Ühendriikidega. Loomulikult tuleb arvestada ka teiste gruppidega, keda pole võimalik taandada riikideks või rõhututeks – intellektuaalide, ekspertide ja teistega, kes on aja jooksul inimõiguste mõistestikku arendanud või kritiseerinud.

Viimaks tuleb silmas pidada ka inimõiguste tähenduse ajaloolist muutumist. 1948. aasta deklaratsioonis on kolmkümmend artiklit, aga mitte kõik neist ei ole osutunud ühtviisi mõjukaks. Juba deklaratsiooni kirjutamise ajal tekkisid lahkhelid küsimuses, milliseid artikleid tuleks lugeda kõige olulisemaks. Ladina-Ameerika intellektuaalid, aga ka Nõukogude juristid rõhutasid algusest peale sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi, samas kui Ameerika Ühendriigid nõudsid keskendumist individuaalsetele õigustele. [10] Ka järgnevatel aastakümnetel on inimõigused tähendanud eri riikide jaoks erinevaid asju. Revisionistide hinnangul on inimõigustest tänapäevaks saanud pigem minimalistlik doktriin, mille abil indiviidid ja organisatsioonid vastustavad riigivõimu kuritarvitamist ja mille ulatus rahvusvahelise poliitika õigustamisel on teadlikult piiratud.[11] Inimõiguste ajalugu ei ole siin vaates evolutsiooniline kulgemine 18. sajandil antud lubaduste täitmise poole, vaid pikka aega kestnud vaidlus ja võimuvõitlus, mille käigus inimõiguste mõiste tähendus on korduvalt ja ootamatult muutunud.[12]

Järgnev käsitlus pakub ülevaate inimõiguste kui nähtuse pikast ajaloost, keskendudes just eespool mainitud vaidlustele inimõiguste mõiste periodiseerimise, sisulise ulatuse ja arengutegurite üle. Need küsimused ei ole pelgalt akadeemilised. Inimõiguste mõistestik on üks tänapäeva maailma inspireerivamaid poliitiliste muutuste allikaid, ent nagu iga võitlusliku lipukirjaga käib ka selle terminiga kaasas mütologiseerimise oht. Aktivistid ja juristid kasutavad tänapäeval inimõiguste raamistust kliimamuutuste vastu võitlemisel, biotehnoloogia reguleerimisel, eluaseme kaitsel, privaatsusküsimuste reguleerimisel sotsiaalmeediaplatvormidel ja paljudel muudel eesmärkidel. Ent samal ajal, kui inimõiguste keel kinnitab kanda aina erinevamates valdkondades, heidetakse inimõigustel põhinevale poliitikale ette nõrkust ja ambitsioonitust. [13] Selgem vaade inimõiguste ajaloole, selle keerdkäikudele ja ummikteedele aitab paremini kujundada tulevikustrateegiaid, mõista inimõiguste raamistiku ulatust ja piire ning mõelda, kuidas ja mil määral see mõistestik meid ees ootavate katsumustega toime tulla aitab.

- 1Ishay, M. The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era. Berkeley: University of California Press 2008, lk 3.
- 2Hunt, L. Inventing Human Rights: A History. New York: W. W. Norton 2007, lk 21.
- 3Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsioon, 1776.
- 4 Moyn, S. The Last Utopia: Human Rights in History. Cambridge, MA: Belknap Press 2010, lk 44.
- 5 Hoffmann, S.-L. Human Rights and History. − Past and Present 232, august 2016, lk 279–310.
- 6Näiteid nii sellest kui ka edaspidi kirjeldatud lähenemisest võib leida näiteks raamatust Quataert, J., Wildenthal, L. The Routledge History of Human Rights. London: Routledge 2020.
- 7Burke, R. Decolonization and the Evolution of International Human Rights. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press 2013; Grandin, G. The Liberal Traditions in the Americas: Rights, Sovereignty, and the Origins of Liberal Multilateralism . – American Historical Review 2012/1, lk 68–91; Marino K. Feminism for the Americas: The Making of an International Human Rights Movement. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 2019.
- 8 Marino, K. Feminism for the Americas; Wolff, J. The Human Right to Health. New York: W. W. Norton 2012.
- 9Mõned näited sellest historiograafiast: Lauren, P. G. The Evolution of International Human Rights: Visions Seen. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1998; Glendon, M. A. A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights. New York: Random House 2001; Ishay, M. The History of Human Rights; Borgwardt, E. A New Deal for the World: America’s Vision for Human Rights. Cambridge, MA: Harvard University Press 2005; Hunt, L. Inventing Human Rights.
- 10Weitz, E. D. A World Divided: The Global Struggle for Human Rights in the Age of Nation-States. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2019.
- 11 Võrdle näiteks Moyn, S. The Last Utopia, lk 62–68 ja Ignatieff, M. Human Rights as Politics and Idolatry. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2001.
- 12 Kriitilise koolkonna kahtlemata mõjukaim esindaja on Yale’i ülikooli õppejõud Samuel Moyn, kelle tekst “The Last Utopia” andis uue suuna inimõiguste ajaloo kirjutamisele. Vt ka Iriye A., Goedde P., Hitchcock W. I. (toim). The Human Rights Revolution: An International History. New York: Oxford University Press

2012. Moses, A. D., Duranti, M., Burke, R. (toim). Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics. Cambridge: Cambridge University Press 2020; Weitz, E. D. From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions. − The American Historical Review 5/2008, lk 1313–1343. Hoffmann S.-L. Human Rights in the Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press 2010.

- 13 Vt nt Cmiel, K. The Recent History of Human Rights. − The Human Rights Revolution, lk 36, Moyn, S. The Last Utopia; Posner, E. The Case Against Human Rights. − The Guardian 04.12.2014.